

Näkökulma vaihtuu

Rönsyilevän agraarisanan jäljillä

Kun muutama vuosi sitten keräilin aineistoa Lahden seudun murreosanastoon (*Sahlin olevaist*, VAPK-Kustannus 1991), törmäsin moniin sanoihin, jotka olivat minulle outoja. Vaikka olinkin jo 30-luvulta alkaen kuunnellut Hollolassa ja Asikkalassa kansanihmisten puhetta ja sittemmin myös kerännyt ja nauhoittanut »aitoa» paikallista murretta, vieraita sanoja tuntui olevan yllättävän paljon. Yksi näistä on *pyörtiö*, joka hiukan yksinkertaistettuna merkitsi 'vilja-aukeaa'.

Jo useamman miespolven ajan sana näyttää olleen poissa aktiivisesta käytöstä. Tällaiset »museosanat» eivät enää ole välittyneet nuoremmille – ellei joku ole keksinyt niitä nimenomaan kysyä. Tätä tietä *pyörtiökin* ilmeisesti vähitellen hämärtäytyi ja lopulta kokonaan unohtui.

Vainion toinen puoli

Eeva Lindén mainitsee 1944 *pyörtiö*-sanan Kaakkoishämäläisten murteiden äännehistoriassaan (II s. 19): *pyörtiö* 'vilja-aukea' Asikkala, Hollola. Kirjassani *Sahlin olevaist* olen esittänyt peräkkäin artikkelit hakusanoista *pyörre*, *pyörtiö* ja *pyörtiöin*. Otan ne sanojen merkityksen ja käytön valaisemiseksi tähän sellaisinaan. (Murre-esimerkit, joiden jäljessä ei mainita pitäjää, ovat Hollolasta.)

pyörre

= pyörtiö

Se puol kum pyörteenä on pellosta.

Se (aidattu viljapelto) ol se pyörrepuol.

Nyt lehmätkim piesie pyörtiesie. Asikkala

Ne kuttu pyörteeks sit osaa vainiosta, joka oli viljana. Koski Hl.

pyörtiö

aidattu viljapelto; se osa vainiosta, joka oli viljana, toinen oli kesantona (ja karjan hallussa)

Aidat oli korjattava ettei sittem piessys sinnep pyörtiöm puolelle lehmät. Asikkala
Elukat om piessyp pyörtiyö. Lammi
Piertio. Heinola

pyörtiön

= pyörtiö

Lehmät piesie pyörtiömien kuv viljat korjataam pois.

Toinem puol (peltoa) ol aina pyörtiömmel, toinen ol karjal, vaah'aita välis. Asikkala

Yleensä *pyörtiötä* ei tunneta entisen Suur-Hollolan ulkopuolelta, mutta Sysmästä on kuitenkin seuraava tieto (sanan merkitys on siinä selitetty hiukan poikkeavasti): »Pyörtiöksi sanottiin sellaista syöttömaata, johon ei voinnu eläimiä laskea ilman paimenta. Oli kasvamaassa jotain viljaa tai oli jokuu niittu tai metsämaa, joka ei kuulunnu yhteisee eli varsinaisee laidunmaahan. Pyörtiömailla kasvo mansikat, vatut, puolukat ym. marjat runsaammin ja suurempia – mutta niissä sai myöskin varoa kärmeitä. Pyörtiö oli alue, johon karja ei päässy omin lupinnee.» – Näin kirjoitti Sanakirjasäätiön tiedonantaja Juho Lindsten Sysmästä 1937.

Päijäthämäläinen *piertiö*-variantti

Äännehistoriassaan Eeva Lindén esittää myös murreasun *piertiö*, joka Heinolassa on merkinnyt 'vilja-aukeaa'. Sama variantti on merkitty muistiin myös Joutsasta ja Kangasniemeltä. Niinpä Ludvig Loukola on 1922 lähettänyt seuraavat tiedot Joutsan Pappisista: *piertiö* = »hei-

Havaintoja

näpelto, kun siitä on jo heinä niitetty ja se on jätetty jo karjan laitumeksi». Esimerkkejä sanan käytöstä Joutsan murteessa: *Ajappas ne lehmät sinnep piertiöö*. — *Se on nii paha ku ei o yhtää piertiötä nii lähellä että vois karja yöks ajoa*.

Seuraavaksi siteeraan Kangasniemen kerääjää opettaja Oskari Kuitusta vuodelta 1918: *piertiö* = »haka- tai muu heinämaa ja eläinten syöttöpaikka (?)». — »Sana on Kangasniemellä hyvin vähän tunnettu. Jotkut sen kuitenkin tuntevat ja ymmärtävät. Esimerkkilauseet on kuultu eräältä Jousan rajaiselta. Sana kuuluneekin Jousan ja Hartolan ym. lounaispuolisten pitäjiä sanastoon. Mannilan kylässä on Piertiö-niminen talo.» — Esimerkkejä sanan käytöstä Kangasniemen murteessa: — — *mut kotpellossa ne muutti niitä* (lehtiä) *aina piertijöstä piertijöö* (»syötettiin luultavasti köydessä»). — (Sanoivat että) *lask meijäm piertijöö elukkasa*.

Päijät-Hämeen itäreunalle sijoittuvan *piertiö*-variantin merkitys näyttää hiukan hämärtyneen, mutta jonkinlaista syöttömaata tämäkin sana poikkeuksetta on merkinnyt. Merkityksen selite »heinämaa» perustuu nähdäkseni enemmänkin tiedonantajan tulkintaan kuin sanan esiintymiin.

Naapuripitäjän sanako?

Sekä äänneasu että merkitys viittaavat selvästi siihen että *piertiö* ja *pyörtiö* ovat samaa alkujuurta. Yhteistä niille on sekin, että ne tiedonantajien mukaan ovat harvinaisia, eivät oikeastaan »oman paikan» sanoja, vaan jostain muualta kuul-tuja, esim. naapuripitäjäläisten käyttämiä; vrt. esim. Hollolan Korpikylä 1940: *Senkim muistan nim peri hyvi kun ne kuttu pyörteeks sit*, eivät kuitenkaan korpikyläläiset, vaan muualta, esim. Kosken puolelta tulleet! — Tietysti sanat voivat kulkeutua naapuripitäjistä muuttaneiden, vaikkapa miniöiden taikka vävyjen mukana. Toisaalta sellaiset sanat, jotka ovat katoamassa, unohtumassa, kuulos-

tavat jo useasti vierailta, ikään kuin toispaikkakuntalaisten käyttämiltä.

Miksi sitten *pyörtiö*, *pyörre* yms. on monesta tuntunut näin oudolta tai vieraalta sanalta? Vastaus kätkeytynee toisaalta agraarikulttuurissa, lähinnä viljely- ja karjanhoitotavoissa, tapahtuneisiin muutoksiin, toisaalta itse sanan merkitykseen ja äänneasuun. Millä periaatteella ja milloin on nimetty vainion se puolisko, joka on ollut viljalla toisen puoliskon ollessa kesantona? Miksi se yleensä on pitänyt nimetä jollakin erikoisen tuntuksella sanalla? Olettaisi, että jokin »viljapelto», »ruismaa» tms. olisi riittänyt *kesannon* pariaksi. Tässä on ilmeisesti palattava aikoihin, jolloin kylvöheinä ei vielä käytetty ja jolloin kevätiljojakin viljeltiin vain niukasti, ehkäpä vain erillisissä tarhoissa. »Pyörtiö» oli siis paljon suurempi pelto kuin »tarha»; se oli pääasiallisesti rukiina ja vainion toinen puoli, kuten todettiin, oli kesantona.

Asikkalan Särkijärvellä syntyneeltä kielenoppaalta Veikko Ruoppila merkitsi 1940 muistiin murrevariantin *pyörtiä* (= *pyörtiö*). Edelleen hän kirjasi samana vuonna Hollolassa 70-vuotiaalta Ida Maria Enqvistiltä samaa merkitsevän murrevariantin *pyörre*: *Se ol sama kul laihopuol se pyörrepuol*. Ruoppila piti (sanalippuun kirjoittamassaan selityksessä) mahdollisena, että asu *pyörtiö* olisi voinut syntyä analogisesti *pyörre*-sanan sellaisista murteellisista taivutusmuodoista kuin »pyörtien», »pyörtiesien» yms. Tämä olisi tietenkin mahdollista. Päijäthämäläinen variantti *piertiö* viittaa tosin siihen, että juuri *-iö*-johdos on tässä suhteellisen vanhaa perua. Semanttisesti *pyörtiö*-ongelma käy vain entistä viisaisemmaksi, jos lähdetään liikkeelle esim. *pyörre*-sanan perusmerkityksestä. Päädynkin siihen, että *pyörre* on tässä yhteydessä syntynyt takaperoisesti *pyörtiöstä* tai todennäköisemmin *pyörtiästä*: se on abstrahoitu esim. sellaisista murteellisista taivutusmuodoista kuin »pyörtiäsien», »pyörtiän puolel» tms. (vrt. mainittu Asikkalan *pyörtiä*).

Vilja-aukea ja ojanpenkka

Valaisisiko *pyörtiön* alkuperää äänteellisesti läheinen *pyörtänö*, joka laajalti länsimurteissa merkitsee 'piennarta, ojanpenkkaa, pellon, niityn tai ojan viereistä kapeaa muokkaamatonta maakaistaletta'? Tämähän on samaa juurta kuin *piennar*, ja sen rinnalla esiintyy myös sellaisia äännevariantteja kuin *pyörtäme*, *pyörtämä*, *pyörtäne*, *pyörtänä*, *piertano*, *piertänä* ym. (ks. esim. Suomen kielen etymologinen sanakirja: *piennar*). Tällaisia säännöttömiä variantteja nimitän (väitöskirjassani omaksumani termin mukaisesti) rönsyiksi. (Moni-ilmeinen *piennar*-sikermä on tässä pakko sivuuttaa ohi menen, vaikka se nähdäkseni ansaitsisi seikkaperäisen analyysin ja kartoituksen.) Paikoin lounaismurteissa ja myös Renvallin ja Lönnrotin sanakirjoissa tunnetaan *pyörrä(i)n* merkityksessä 'piennar'. Äänteellisesti *pyörre*, *pyörtiö*, *pyörtiöin* ja *piertiö* sopisivat varsin hyvin rönsyilevään *piennar*, *piertano*, *pyörtänö*, *pyörrä(i)n* -sikermään, mutta miten on merkityksen laita? Vilja-aukea, vainion rukiilla oleva puolisko, on sentään jotakin enemmän kuin ojanpenkka!

Laiduntajan näkökulma

Tiedot *pyörtiöstä*, *piertiöstä* yms. ovat melko niukat, mutta niitä vertaillen kiintyy huomio yhteen mielestäni olennaiseen seikkaan. Lähes jokaisessa esimerkkilauseessa on kyse karjasta, joka pääsee »pyörtiöön», jota ei saa päästää »pyörtiön puolelle» tms. Sattumaa tämä ei voi olla, vaan konteksti viittaa siihen, että *pyörtiö*-sana on ollut enemmänkin laidunnus- kuin viljelytermi. Pelkästään viljelyn kannalta viljana oleva vainion puolisko tuskin olisi tarvinnut muuta nimeä kuin »viljapelto», »ruismaa» tms., joihin jo edellä viittasin. Viljelykset olivat aidassa, eikä karjaa tieteenkään sopinut päästää viljapeltoon ennen aikojaan. Kun karja syyspuolella tarvitsi kulluttujen niittyjen, metsälaitumien ja kestantopellon sijaan tuoreita laitumia,

avattiin veräjät sänkipellolle, josta ruis oli korjattu.

Merkitsikö *pyörtiö* siis vain 'sänkipeltoa'? Vanhan paimenpojan tekee mieli kysyä, mitä syömistä sängessä oli, etenkin jos lakovilja ei ollut päässyt kasvatamaan aaluvaa. Syötäväksi kelpasi tietysti heinä, etenkin odelma, mutta tätähän kasvoi avo-ojitetun viljapellon ojanvarsilla, pientareilla, joilta heinänvähäiset oli niitelty ehkä kuukautta aiemmin.

Entisajan viljapelloilta löydämmekin kaksi »tulosaluetta»: (1) viljelijän kannalta tärkeitä olivat pellon sarat, joilla kasvoi ruis, mutta (2) laiduntajan kannalta siis sänkipellon pientareet, joilla kasvoi odelma.

Edellä esitetystä seuraa, että myös sanan merkityksen kannalta *pyörtiö*, *piertiö* ym. voidaan yhdistää *pyörtänö*- ja lopulta *piennar*-sanaan. Se, että suurhollolainen *pyörtiö* on saanut 'vainion rukiina olleen puolen' (oikeastaan siis 'sänkipellon') merkityksen, johtuu kontekstista. Sanaa on alun alkaen ja vielä sen katoamisvaiheessakin käytetty nimenomaan laiduntamisesta puhuttaessa. Irrallisena merkityksenmuutoksena hypäys 'pientareesta' 'vilja-aukeaan' olisi kovin pitkä, semanttisesti jopa käsittämätön, mutta laiduntajan näkökulma ja lauseyhteys selittävät mielestäni *pyörtiön* poikkeuksellisen kehityksen. Tässä sopii viitata vanhaan Wörter und Sachen -periaatteeseen. Merkityksenmuutosta on epäilemättä tukenut myös se seikka, että läntisen 'piennarta' merkitsevän *pyörtänö*-sanan käyttöalue ei ainakaan tällä vuosisadalla juuri ole ulottunut Teiskon – Sääksmäen linjan itäpuolelle. Kaakkoishämäläisten murteiden Hollolan ryhmässä 'piennarta, ojanpenkkaa' ovat merkinneet toiset sanat, lähinnä *pientare* tai *pienture*, *penkka* tai *penkku*.

JAAKKO SIVULA